

35. *Форостюк О. Д.* Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1914–1941 роках : [моногр.] / О. Д. Форостюк. – Луганськ, 2000.
36. Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (ЦДАВО України). – Ф. 5, оп. 2, спр. 196.
37. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 3195.
38. *Ченцов В. В.* Табу – на думку, заборона – на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК–ДПУ у 20-ті роки / В. В. Ченцов // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12–22.
39. *Ярославский Ем.* О задачах профсоюзов на антирелигиозном фронте / Ем. Ярославский // Антирелигиозник. – 1937. – № 1. – С. 3–13.

Надійшла до редколегії 04.09.2008 р.

УДК 94(477.63) «1932/1933»

В. В. Іваненко, Н. Р. Романець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗМІНА ДУХОВНИХ ОРІЄНТИРІВ І СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ (на матеріалах Дніпропетровщини)

Характеризується вплив репресивно-каральної політики радянської влади на соціокультурну сферу українського села.

Соціалістичну перебудову аграрного сектора кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. цілком слушно називають «великим переломом» не лише через назву відповідної сталінської статті, поява якої стала сигналом для здійснення форсованої колективізації та інших складових тогочасної політики «соціалістичного наступу». Головним чином подібне визначення характеризує ті воістину глибинні, тектонічні зміни, які відбулися в українському селі внаслідок переходу до колективного способу господарювання. Суцільна колективізація зумовила соціальну трансформацію аграрного сектора, тобто знищення класу заможного селянства, т. зв. «куркулів»; економічну, коли замість одноосібників основними сільгоспвиробниками стали колективні об'єднання, продукція яких вилучалася державою здебільшого «позаекономічним», по суті, примусовим шляхом. Але не менш значущими були зміни в соціокультурній сфері українського села. Останнім часом ця тема повертає

© В. В. Іваненко, Н. Р. Романець, 2008

увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, про що свідчить поява праць О. Стасюк [21], П. Соболя [20], Л. Іваннікової [15]. Разом з тим, враховуючи складність проблеми, далеко не всі її аспекти на сьогодні знайшли належне висвітлення. Зокрема, це проблема зміни соціальної поведінки і духовних орієнтирів селянства в умовах колективізації та голодомору.

Для того щоб зрозуміти логіку дій більшовицької влади стосовно селянства в період 1930–1933 рр., соціалістичні перетворення на селі потрібно розглядати у контексті становлення сталінської тоталітарної держави. Йдеться про те, що утвердження нового типу правління передбачало й зміну соціальної структури суспільства, формування нової людської спільноти, яка б складалася з індивідів, позбавлених будь-яких «соціальних прихильностей – до сім'ї, колег зі служби чи навіть просто до знайомих». На погляд відомої дослідниці тоталітаризму Х. Арендт, така «масова автономізація в радянському суспільстві була досягнута вмілим застосуванням чисток» [1, с. 373] і репресій, передусім по відношенню до селянства, що врешті-решт й призвело до знищення традиційного селянського суспільства.

Першою жертвою карально-репресивної політики властей стали селянські родини. Внаслідок здійснення розкуркулення велика кількість сімей була розлучена. Так, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації» чоловіків, зарахованих до першої категорії куркулів, за рішенням судових органів «ізолювали» в тюрмах та концтаборах, а їх родини виселяли до віддалених районів країни [23, с. 9].

Розриву родинних стосунків сприяла і практика «зречення від членства в сім'ї», яку всіляко заохочувала влада. Якщо члени сім'ї куркуля, скажімо, відмовлялися від глави родини, то після ретельного розгляду заяви їх могли залишити у селі.

До руйнації селянських родин призводило і так зване «стихійне відхідництво», поширене в період голодомору, коли працездатні чоловіки і жінки залишали села й вирушали до міст у пошуках роботи та їжі. Можна навести безліч прикладів такого роду. Ось один з них. На хуторі Тернова Балка на Дніпропетровщині, де мешкало 26 одноосібних господарств, у січні 1933 р. 26 чоловіків-господарів виїхали на роботу до міста, залишивши дружин з дітьми. А 8 господарств покинули й жінки, залишивши вдома по шість дітей віком від 9 до 10 років. Ці діти самостійно жили й господарювали, двері тримали зачиненими, нікого не впускали. Коли до них приходили представники влади, діти підіймали галас, «що вони голодні, а де їх батьки, не знають» [9, арк. 4].

Однаке поряд із заробітчанством, яке було для селян промислової смуги своєрідним способом виживання в умовах голодного лихоліття, траплялися непоодинокі випадки, коли голодні батьки просто кидали своїх дітей напризволяще і тікали з села. Професор М. Міщенко пояснює подібну поведінку тим, що у голодних людей домінує інстинкт їжі, який призводить до змін свідомості, «диктує нові закони поведінки й повністю трансформує духовні погляди людини. Родинні зв'язки губляться, зникають дружні почуття. Батько кидає сім'ю, яка розпадається. Діти, які особливо гостро сприймають і відчують безпорадність своїх батьків, тікають» [19, с. 303]. При цьому діти відчували не тільки психологічні зміни в системі родинних відносин, але й певну загрозу своєму існуванню, оскільки послаблення ясності розуму в їхніх батьків часом перетворювало нормальних у минулому людей на канібалів.

Нерідко батьки підкидали дітей до дитячих установ, вбачаючи в цьому єдину можливість для їх порятунку. Свідок тих подій І. Семєнін згадує, що у Кривому Розі батьки залишали своїх дітей біля міськради на вул. Леніна або дитбудинку на вул. Українській [13, с. 254]. У цілому, за повідомленням Дніпропетровського обласного відділу охорони здоров'я, лише в березні 1933 р. до дитячих будинків області щодня поступало чимало дітей, наприклад, у Мелітополі – 10–18, Запоріжжі – 10–12, Кривому Розі – 5–10 [8, арк. 35]. Внаслідок цього навесні того ж року дитячі установи краю були переповнені: при нормі у 250 дітей в них розміщували по 550.

Родинні стосунки руйнувалися і через масове застосування репресій. Аналіз так званих «селянських справ», сфабрикованих органами ДПУ в цей період, доводить, що «учасниками» численних, найчастіше міфічних контрреволюційних організацій, створених у хворобливій уяві правоохоронців, ставали, як правило, близькі родичі, друзі чи просто знайомі. Про це, зокрема, свідчить справа «контрреволюційної куркульської організації», яка нібито діяла на території Павлоградського, Петропавлівського, Юр'ївського районів у 1930 р. і готувала збройне повстання проти радянської влади. В офіційний лексикон ця справа ввійшла під назвою «Павлоградське повстання». Як зазначалося у матеріалах слідства, «повстанці» збиралися розігнати комуни та радгоспи, знищити радянський і партійний актив. Для виконання цих завдань «контрреволюційна куркульська група» вела в селах антирадянську агітацію, готувала випуск листівок і прокламацій, займалася збором зброї, вербувала до свого складу військових спеціалістів, розробила план повстання [11, арк. 233].

Усіх членів організації, звісно, «своєчасно» викрили і заарештували на початку лютого 1930 р., висунувши обвинувачення за чи не

найпоширенішими на той час статтями 54-11 та 54-2 Кримінального кодексу УСРР – участь у контрреволюційній організації й підготовка збройного повстання проти радянської влади [11, арк. 263]. З матеріалів справи видно, що слідство проводилося грубо, допити супроводжувалися побоями, а протоколи допитів примушували підписувати не читаючи. Завдяки фантазії та наполегливості слідчих ДПУ із звичайними речами відбувалися дивні метаморфози: пиятики перетворювалися на таємні наради, особи, які приїздили у гості до знайомих, ставали активними членами осередків організації. Підставою для фабрикації справи стали і родинні зв'язки селян. Серед членів контрреволюційної організації були, приміром, брати Мельники Михайло і Микола, брати Голикови, батько і син Лимани та ін. І хоча фігуранти по цій справі намагалися оскаржити вирок і довести свою невинність, домогтися цього їм не вдалося. Як свідчать документи, вирoki судової трійки були повністю реалізовані: із 53 осіб 21 засудили до розстрілу, інші отримали різні строки ув'язнення, і лише двох осіб звільнили з-під варті.

Ще одним наслідком соціалістичної революції в українському селі стала зміна селянського ставлення до праці. Як відзначає історик О. Михайлюк, «з усіх моральних чеснот в селянській етиці чи не найбільше цінувалась працьовитість, роботячість. Тяжко працювали не лише бідняки, а й заможні селяни і члени їх сімей...» [18, с. 99]. У колективізованому ж селі спостерігається інша ситуація. Ось як описує початок трудового дня в колгоспі «Соцштурм» Софіївського району газета «Зоря» за 27 квітня 1933 р.:

«Рано прокинувся бригадир Олійник Михайло і підтюпцем побіг від хати до хати. Постукав у двері, потарабанив у темну шибку:

– Любо! Оксано! На степ сьогодні.

У вікні з'явилася розпатлана голова Оксани Солянички:

– Кого чорти там попід вікнами серед ночі носять?

– Яка там ніч. Уже ранок. На степ, кажу, виходь.

– Проходь, проходь, далі загадуй. Не піду я в степ. Ти мене вдовольни спочатку, щоб я сита й напоєна була, а тоді кажи на степ.

Зі світанку до 12 годин дня бігав бригадир із хати в хату, та наслідки були ніяк не втішні. На бригадний двір о першій зійшлася не вся бригада Олійника Михайла. Так і в інших бригадах артілі» [22, с. 393].

Подібне ставлення селян до праці у колгоспах зумовлювалося кількома чинниками. В першу чергу тим, що, створивши колективні об'єднання, більшовицьке керівництво не змогло оперативним чином вирішити питання організації праці в них, що, до речі, знайшло відображення і в селянському фольклорі: «У СОЗі добре жить, один робить – десять спить» [14, с. 415].

Ще однією проблемою колгоспного села став розподіл результатів господарювання. Вартість трудовня була мізерною, складаючи буквально копійки: у П'ятихатському районі, наприклад, у 1931 р. вона становила від 9 до 50,2 коп., Синельниківському – 25–30 коп. До того ж, протягом 1931–1933 рр. через надмірні хлібозаготівлі держава з більшістю колгоспників взагалі не розраховувалася. За офіційними даними, у 1931 р. 48 % господарств України нічого не видали на трудовні, а у наступному, 1932 р., їх кількість тільки на Дніпропетровщині зросла до 94,8 % [17, с. 201].

За таких умов селяни втрачали будь-який стимул до праці на землі, намагаючись усіма правдами і неправдами виїхати до міста. Обстеження 200 колгоспів різних районів працівниками ДПУ УСРР у 1931 р. показало, що «неорганізованим відхідництвом» була охоплена половина з них. Особливо масового розмаху виїзди селян набули у 1932–1933 рр. Так, із колгоспів «Переможець» та «Влада Рад» Дмитрівської сільради Долинського району взимку 1932 р. виїхали всі колгоспники, через що навесні нікому було виходити в поле [5, арк. 11].

Щоб припинити стихійне відхідництво з українського села, ЦК КП(б)У та РНК УСРР 23 січня 1933 р. Звернулись до всіх обкомів республіки з директивним листом, яким заборонили продаж квитків за межі району тим селянам, що не мали спеціального дозволу райвиконкому, і рекомендували провести серед колгоспників відповідну роз'яснювальну роботу. «Попередити їх, що у випадку виїзду в інші райони їх там будуть заарештовувати» [12, с. 342]. Проте вжиті заходи очікуваних результатів не дали, бо селяни, прагнучи вижити в умовах голоду, вдавалися до різноманітних хитрощів. Лідер КП(б)У С. Косіор у доповідній записці до ЦК ВКП(б) від 15 березня 1933 р. був змушений визнати, що «виїзд із села, незважаючи на запроваджені перешкоди, набув значних масштабів» [12, с. 443].

Взагалі, постійне недоїдання і голодування упродовж кількох років, за влучним виразом історика П. Соболя, породжувало у селян синдром «голодофобії». І негативні міграційні процеси були лише одним з його проявів. Так, побоювання нового голоду у 1934 р. викликало нову хвилю «стихійного відхідництва» з українського села. Заступник наркома внутрішніх справ УСРР К. Карлсон 20 жовтня 1934 р. доповідав С. Косіору і П. Постишеву, що на Дніпропетровщині спостерігається «неорганізоване переселення колгоспників разом з сім'ями на Кубань і Дон» [20, с. 171].

В умовах колективізації і голодомору змінюються і моральні орієнтири селянства: те, що вважалося ганебним, неприйнятним в традиційному селянському розумінні, стає якщо не нормою повсякденного

життя, то бодай необхідною умовою для виживання. Поширеним явищем на селі стають, зокрема, крадіжки спочатку колгоспного, а згодом і особистого майна. Пояснюється цей феномен доволі просто. Примусово зігнані в колгоспи селяни з самого початку не відчували себе там господарями. Події зими-весни 1931-1932 рр. наочно продемонстрували, що держава не забезпечує хлібом навіть чесно зароблені трудовні. Тому перед загрозою нового голоду селяни й почали «отоварювати», так би мовити, трудовні самовільно.

Документи свідчать, що республіканське керівництво прекрасно усвідомлювало можливість подібного розвитку подій. В. Чубар у листі В. Молотову і Й. Сталіну ще 10 червня 1932 р. попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер – викопування посадженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо, – буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини» [16, с. 209]. Йому вторив Г. Петровський: «Від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно» [16, с. 214].

І дійсно, у 1932 р. крадіжки хліба стали настільки масовими, що приховувати їх від «чужого ока» було вже неможливо. Виступаючи на партконференції у Запорізькому окрузі в лютому 1933 р., шойно призначений перший секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич риторично запитував, чи всі колгоспники крали, й сам же відповідав: «Дуже невеликий процент не крав – процентів 10–15. Навіть ті, які заробили по 400–500 трудовнів, тягли колгоспний хліб, але набагато менше, бо їм ніколи було красти, вони працювали» [2, с. 118].

По суті, сама влада штовхала селян до антизаконних дій, спочатку не розраховувшись з ними за трудовні, а пізніше вилучивши у них всі їстівні припаси. Не дивно, що в умовах голодомору не лише грабунки, але і вбивства заради шматка хліба ставали поширеним явищем. Про це свідчить, зокрема, анонімний лист «групи комуністів» до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.): «Багато квартир як у селі, так і в містечках зачиняються зсередини і вдень, і вночі, тому що всі живуть у небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все їстівне і [не] вб'ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і трусять» [7, арк. 31]. Через це, у свою чергу, люди відмовлялися допомагати голодуючим, аргументуючи свою боязнь тим, що якщо комусь дадуть хліб, то «прийдуть вночі і заберуть все, не зупиняючись перед вбивством» [7, арк. 30].

Руйнівний вплив на селянську мораль справляла і ганебна система доносів, які всіляко заохочувалися владою, у тому числі економічно. Вже під час хлібозаготівельної кризи зими-весни 1927/1928 р. чверть

конфіскованого хліба відраховувалася на користь інформаторів, які повідомляли про його приховування. Аналогічно діяла влада і в умовах голодомору. 10 лютого 1933 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У прийняло постанову, яка рекомендувала голодуючим селянам рятувати своє життя наступним чином: виявляти прихований односельчанами хліб, за що їм мали відраховувати 10–15 % вилученого зерна [10, арк. 14].

Та найогиднішим, мабуть, було те, що «смак» до доносів та підслуховування зі шкільної лави прищеплювався дітям, формуючи з них покоління нових «Павликів Морозових». Як бачимо з документів, для цього використовувалися комсомольські й піонерські осередки, установи освіти. Так, у Костромській сільраді Апостолівського району в березні 1932 р. учнів залучили до збору посівматеріалу. Спочатку вони пройшли селом з гаслом: «Забезпечити збір посівматеріалу на 100 % і вдарити по куркулю та його агентурі», а після походу почали «подавати заяви й виступати на зборах, вказуючи у кого і де прихований хліб. Внаслідок цього 17 березня на підставі заяви піонера-колгоспника Василя Поповича у селянина Ониська Федоренка у свинарнику викрили яму, в якій знаходилося 18 пудів пшениці. Цього учня на зборах преміювали костюмом» [4, арк. 10].

Безумовно, використання дітей для доносів створювало напруженість у селянських родинах, вело до суперечок між ними та батьками. Наприклад, піонерку Оксану Фаргушну, 11 років, з того ж Апостолівського району, яка проінформувала про прихований хліб, побила спочатку мати, а потім і жертва доносу [4, арк. 10].

Слід зазначити, що тривале перебування селян у стані стресу (репресії, голод) знижувало їх активно-вольові якості, здатність до опору агресивному соціальному середовищу, особливо діям влади. Голодні люди з апатією ставилися до життя, ставали байдужими до своєї долі: «Нам уже кінець», «Нас скоро закатують», «Ну вже робіть що-небудь, тільки скоріше – нам дітей лише шкода, а ми вже готові» [6, арк. 25]. Смерть стала для них буденним явищем. Нерідко люди сприймали її як «звільнення від мук». Майже всі свідки трагедії у своїх спогадах згадують про тих, хто помер, як вони втратили своїх друзів, сусідів, близьких. За таких умов люди припинили навіть дотримуватися загальноприйнятого ритуалу похорон: померлих перевозили «як дрова», «ховали без домовин», у спільних ямах, до яких разом із померлими кидали й напівживих людей. Часто-густо тіла померлих взагалі тривалий час залишалися непохованими. Іноді виснажені члени сім'ї ховали померлих де могли. Так, колгоспниця Калатник з артіль «Комінтерн» Новотроїцької сільради поховала свого померлого чоловіка у сусідній

хаті, а колгоспниця Соловей свою дитину поховала в сінях власної хати [12, с. 478]. Багато з тих, хто вижив під час голодомору, повідомляють, що не знають, де поховані тіла їх рідних.

Про рівень селянської зневіри свідчить і той факт, що у випадках «порушень ревзаконності» селяни найчастіше відмовлялися апелювати до вищих установ, вважаючи цю справу безперспективною. На їх думку, органи юстиції, «суд, міліція, ДПУ, прокуратура були лише димовою завісою» [3, арк. 42].

Отже, масове застосування репресій у період колективізації і голодомору призвело до трансформації селянського соціуму, адже разом з сім'ями руйнувалися традиційні родинні зв'язки, деформувалася система морально-етичних цінностей, що складалася віками. Головним же наслідком терору голодом стала втрата духовного зв'язку між поколіннями і формування людини нового типу, яка була носієм не традиційної, а так званої «загальнорадянської» культури.

Бібліографічні посилання

1. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – К., 2005.
2. *Даниленко В. М.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К., 1991.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 1, спр. 90.
4. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 109.
5. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 170.
6. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 270.
7. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 587.
8. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 609.
9. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 809.
10. ДАДО. – Ф. 19, оп. 1, спр. 1865.
11. Державний архів управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області (далі – ДА УСБУ). – Фонд кримінальних справ. П – 21 905. – Т. 5.
12. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
13. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932-1933 років на Криворіжжі. – Кривий Ріг, 2003.
14. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. – К., 1991.
15. *Іваннікова Л.* Народні оповідання про голод у сучасній фольклорній традиції / Л. Іваннікова // Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив; упоряд.: Ю. Мицик, Л. Іваннікова. – Т. 3. – К., 2006. – С. 18–27.
16. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001.
17. *Кульчицький С. В.* Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К., 1991.
18. *Михайлюк О.* Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Михайлюк // Питання

- аграрної історії України та Росії: [матер. четвертих наук. читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди]. – Д., 2002. – С. 96–101.
19. *Mischenko M. Mental and Physical Effects of Famine / M. Mischenko // The Black Deeds of the Kremlin: A White Book.* – Toronto, 1953. – P. 302–305.
 20. *Соболь П. І. Голодомор 1932–1933 років: особливості соціальних патологій / П. І. Соболь // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу : [матер. Всеукр. наук. конф.]. Київ, 15 лист. 2002 р. – К., 2003. – С. 164–173.*
 21. *Стасюк О. Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду / О. Стасюк // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД.* – К., 2008. – С. 104–120.
 22. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: В 6 т. / За ред. О. Ю. Мицика.* – К., 2004. – Т. 2.
 23. *Ченцов В. Покарання за хліб: Репресії проти селянства Дніпропетровщини у 1928–1933 роках / В. Ченцов, Н. Романець // Борисфен.* – 1998. – № 1. – С. 8–9.

Надійшла до редколегії 09.09.2008 р.

УДК 2-79: 2-674 (477) «19.451.45/55»

Л. Л. Бабенко

Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ПРАВОСЛАВНЕ СЕКТАНТСТВО У КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НКДБ–МДБ ПОВОЄННИХ РОКІВ

Аналізуються головні чинники посилення каральної політики органів державної безпеки щодо окремих релігійних течій, які стояли поза офіційним православ'ям, у повоєнне десятиліття.

Політика державного атеїзму в радянській Україні з часу встановлення більшовицької влади передбачала швидке витіснення релігії з суспільної свідомості і повсякденного життя. Це знайшло свій вияв у радянському законодавстві і практичній площині діяльності партійних і радянських органів. З початку 1990-х років вітчизняна і зарубіжна історіографія збагатилися численними публікаціями, присвяченими державно-церковним взаєминам. Серед них помітне місце займає тема становища православної церкви за радянської доби. Однак цілий ряд аспектів усередині самої конфесії, зумовлених державною богоборчою політикою, потребують подальшого глибокого вивчення і документальної аргументації.

© Л. Л. Бабенко, 2008